

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΟΥ ΛΑΡΟΣΦΟΥΚΩ

ΤΑ ΓΝΩΜΙΚΑ ΣΤΗ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΤΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

21.—Ο Λαροσφουκώ είναι ασυζήτητα ο μεγαλύτερος γάλλος συγγραφέας γνωμικών. Το βιβλίο του, πασίγνωστο με τον κάπως παραπλανητικό τίτλο *ΑΞΙΩΜΑΤΑ: MAXIMES*—ο πραγματικός του τίτλος γεννά ένα μικρό πρόβλημα ερμηνείας, που θα μας απασχολήσει παρακάτω—αποτελεί μια συλλογή γνωμικών, την καλύτερη της γαλλικής λογοτεχνίας όλων τών εποχών.

Πριν όμως ασχοληθούμε ειδικότερα με τον Λαροσφουκώ και το έργο του, είναι χρήσιμο να ξεκαθαρίσουμε τις ιδέες μας πάνω στο γενικότερο θέμα τών γνωμικών, που ενδιαφέρει: α) τη λαογραφία και β) τη λογοτεχνία, και δεν είναι από τα περισσότερα γνωστά στον μέσο αναγνώστη.

Κανονικά, θα έπρεπε, για τις απαραίτητες πληροφορίες, να παραπέμψουμε σε σχετικά ελληνικά βοηθήματα. Δεν ξέρουμε να υπάρχουν προσιτά. Τα προχειρότερα είναι τα άρθρα *Γνώμη*—είναι το αρχαίο τού δικού μας γνωμικού—κι επίσης *Απόφθεγμα*, *Αξίωμα*, κλπ. στη Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια και στο Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό Ελευθερουδάκη, (που αποτελούν ασυζήτητα τους τυφλοσύρτες τού λαού μας). Κυρίως στα πρώτα. Τα άρθρα όμως αυτά βασίστηκαν σχεδόν αποκλειστικά στην Ελληνική Λαογραφία τού Σ. Π. Κυριακίδη, που έγραψε άλλωστε και το σχετικό άρθρο τού δεύτερου λεξικού. Φυσικά, το θέμα *Γνώμη*, *Γνωμικό* εξετάζεται εκεί από λαογραφική κυρίως άποψη. Αναφέρονται μέσα στα άρθρα αυτά και μερικά για τους αρχαίους γνωμικούς συγγραφείς, αλλά οι πληροφορίες σταματούν ουσιαστικά στο Βυζάντιο. Κανένας λόγος δεν γίνεται για τα μεταγενέστερα χρόνια, και προπάντων για τη Δυτική Ευρώπη, όπου ωστόσο τα γνωμικά αγαπήθηκαν και καλλιεργήθηκαν πια σαν ξεχωριστό λογοτεχνικό είδος. Έτσι, στα άρθρα *Γνώμη*, *Γνωμικόν* τών εγκυκλοπαιδικών λεξικών μας δεν γίνεται λόγος για τον Λαροσφουκώ.

Αυτόν τον βρίσκουμε παρεμπιπτόντως στο άρθρο *Απόφθεγμα* της Μεγάλης Εγκυκλοπαίδειας μαζί με μερικές απίθανες πληροφορίες. Αφού δώσει ένα αρκετά σωστό ορισμό τού αποφθέγματος, ο συντάκτης τού άρθρου

προσθέτει : «Τα αποφθέγματα, ως και τα γνωμικά, συγγέονται και προς τας παροιμίας, καθ' όσον δεν δύναται τις να χαράξη αυστηρά όρια μεταξύ γνωμών και παροιμιών. Επίσης συγγέονται πολλάκις και προς τους αφορισμούς, των οποίων περίφημοι κατέστησαν οι του Ιπποκράτους και του Boerhaave». Και καταλήγει : «Συγγέονται επίσης και προς τα παραγγέλματα και τους στοχασμούς, των οποίων, εκ μεν των πρώτων σπουδαιότερος συγγραφεύς είναι ο La Rochefoucauld (les Maximes), των δε δευτέρων ο Μάρκος Αυρήλιος (τα Καθ' εαυτόν) και ο Pascal (les Pensées)».

Το ότι ο Λαροϋφουκώ έγραψε παραγγέλματα μοιάζει από πρώτη όψη παράδοξο. Κι είναι αρκετά φυσικό ν' ανατρέξει κανείς, για να φωτιστεί, στο άρθρο Παράγγελμα τής ίδιας Εγκυκλοπαίδειας, όπότεν μαθαίνει πως ή λέξη αυτή σημαίνει : «διαταγή, προσταγή : στρατιωτικόν παράγγελμα, γυμναστικόν παράγγελμα». Κι ακολουθεί μια διεξοδική ανάλυση των παραγγεμάτων τού ασπικού δικαίου, καθώς και των στρατιωτικών και ναυτικών παραγγεμάτων. . . Ποιού είδους να έγραψε άραγε ο Λαροϋφουκώ ;

Άλλα ελληνικά βοηθήματα αξιόλογα δεν γνωρίζουμε. Κι αν γράφηκε παλιότερα τίποτα σε καμιάν από τις εισαγωγές — συνήθως πολύ πρόχειρες — σε συλλογές γνωμικών, τα βιβλία αυτά είναι προπολλού χαμένα από την κυκλοφορία, και συνεπώς άχρηστα σήμερα για τους περισσότερους αναγνώστες. Άπο πρακτική άποψη, είναι συνεπώς σκόπιμη κάποια ανασκόπηση του θέματος.

22.—Και πρώτα, πρέπει να ξεκαθαρίσουμε κάπως τις διαφορές ανάμεσα στους όρους παροιμία, γνωμικό, παροιμιακή έκφραση ή φράση, που συχνά σκεπάζονται από τον όρο παροιμίες, ενώ πρόκειται για διαφορετικές έννοιες.

Φυσικό στον άνθρωπο είναι να εκφράζει τα πορίσματα της εμπειρίας που αποκτά, ζώντας και παρακολουθώντας τη ζωή γύρω του. Οι παρατηρήσεις, που του δίνουν αυτή την εμπειρία, είναι ποικιλότητες. Αφορούν τον κόσμο που τον περιβάλλει και τον κόσμο που υπάρχει μέσα του : την άψυχη φύση και τα φυσικά φαινόμενα, τα ζώα, τους άλλους ανθρώπους με τις διάφορες εκδηλώσεις τους, τον εαυτό του τέλος. Αρχίζοντας από τα πιο άμεσα και τα πιο χειροπιαστά, τα ενδιαφέροντα του ανθρώπου απλώνονται ολοένα τολμηρότερα προς την εξερεύνηση «των δυό απείρων» — του εξωτερικού και του εσωτερικού — ανάμεσα στα οποία στέκει αμήχανος ο άνθρωπος.

Για όλα αυτά, ο καθένας, κι ο πιο πρωτόγονος άνθρωπος, κάνει παρατηρήσεις και συσχετισμούς, βγάζει συμπεράσματα. Και τα διατυπώνει ανάλογα

με την πνευματική του ανάπτυξη και την εκφραστική του ικανότητα. Είναι γι' αυτόν ψυχική ευχαρίστηση, μα είναι προπάντων και πρακτική ανάγκη. Ο καθένας θέλει να διαφυλάξει την πείρα του, που θα βοηθήσει και τον εαυτό του και τους άλλους στο ν' αντιμετωπίσουν τα καθημερινά προβλήματα της ζωής.

23.—Αν τώρα πάρουμε κάποιον που ανήκει σε πρωτόγονη κοινωνία, ο αμόρφωτος αυτός άνθρωπος δεν είναι μαθημένος στις αφηρημένες έννοιες. Στις ιδέες του, και τις πιο απρόσωπες, δίνει πάντα μιαν έκφραση όσο το δυνατόν πιο συγκεκριμένη. Ακόμα κι όταν φτάνει σε γενικές κρίσεις, προτιμά να τις παρουσιάζει χεροπιαστές, χρησιμοποιώντας για παραδείγματα μια χτυπητή εικόνα, φτιαγμένη από στοιχεία υλικά, και προπάντων οικεία. 'Αψυχα αντικείμενα, στοιχεία τής φύσης, ζώα, γίνονται σύμβολα, αποκτούν προσωπικότητα, φέρονται συχνά σαν ανθρώπινα όντα.

'Ετσι, ο ασπούδαχτος άνθρωπος αγαπά να εκφράζεται με παροιμίες. Καλό βέβαια είναι να ξέρουμε τον ορισμό τού Αριστοτέλη, που μέσα σε τόσα άλλα μελέτησε και το θέμα τών παροιμιών: «Καὶ αἱ παροιμίαι μεταφοραὶ ἀπ' εἶδους ἐπ' εἶδος εἰσιν» (Ρητορική, 3, 11, 14), διαφωτιστικότερο όμως, μέσα στην απλότητά του, είναι να θυμηθούμε δύο-τρεις παροιμίες: «Φασούλι - φασούλι γεμίζει το σακκούλι». «Εἶπε ο γαῖδαρος τον πετεινό κεφάλα». «Ο ποντικός στην τρύπα δεν χωρούσε και κολοκύθα κουβαλούσε». Η αλληγορία, η παρομοίωση είναι ολοφάνερη.

24.—Ωστόσο, δεν είναι βέβαια απαραίτητο, μα κάποτε ούτε κι είναι δυνατόν να εκφράζεται κανείς με παροιμίες. Τότε, ο απλός άνθρωπος θα πει ό,τι έχει να πει χρησιμοποιώντας ακριβώς τις λέξεις που αποδίνουν κυριολεκτικά τη σκέψη του. Για να στηρίξει τη γνώμη του, δεν χασομερά σε αιτιολογήσεις και συλλογισμούς, που προκαλούν συνήθως τις αντιρρήσεις. Λέει: «Αυτό είναι έτσι». Ξέρει πως κι ο όμοίός του, στον οποίο απευθύνεται, προτιμά τις κατηγορηματικές, τις κοφτές αλήθειες: «Απ' τον Αύγουστο χειμώνας κι από Μάρτη καλοκαίρι» — «Από τρελλό κι από παιδί μαθαίνεις τήν αλήθεια». Εδώ δεν υπάρχει καμιά παρομοίωση. Συνεπώς, οι φράσεις αυτές, οι αναιτιολόγητες, οι χωρίς ενθυμήματα, καθώς τονίζει ο Αριστοτέλης, δεν είναι παροιμίες, όσο κι αν τις συγχέουμε συχνά με τις παροιμίες. Είναι γνωμικά. Οι αρχαίοι τις έλεγαν γνώμες.

Σε κάθε χώρα, παροιμίες και γνωμικά κυκλοφορούν ανέκαθεν στα στόματα του πλήθους και κανένας δεν νοιάζεται για το ποιός τα πρωτοείπε. Η

αξία τους έγκειται αποκλειστικά στο περιεχόμενό τους, που τα καθιέρωσε. Εκφράζουν τήν απρόσωπη σοφία ενός λαού πάνω στα ζητήματα της ζωής, —συνήθως, όχι πάντα, της πρακτικής ζωής. «Έτσι το λέγαν οι παλιοί...» Οι παλιοί είναι η πηγή, στην οποία σε παραπέμπουν.

Τα λαϊκά γνωμικά, ειδικότερα, συνοφίζουν γνώμες ή κρίσεις πάνω σε θέματα παρμένα απ' όλους τούς τομείς τής καθημερινής ζωής τών κοινών ανθρώπων. Αρχίζοντας από την κηπουρική: «Του Αγίου Λουκά σπείρε τα κουκιά», και φτάνοντας στην εφαρμοσμένη ηθική: «Τόν αγαπάς επαίνα τον, και τόν μισείς χαιρέτα»—ή και στη φιλοσοφία κάποτε... Στα ενδιαμέσα βρίσκει κανείς γνωμικά για τα πάντα: τη γεωργία, την κτηνοτροφία, τη μετεωρολογία, τη ναυτιλία, την οικογένεια, τον γάμο, τον έρωτα, τις οικονομικές συναλλαγές, και για ό,τι άλλο μπορεί να γεννήσει πρακτικά προβλήματα στους ανθρώπους.

25.—Συνήθως, οι παροιμίες και τα λαϊκά γνωμικά, το αναφέραμε ήδη, δεν έχουν σκοπό θεωρητικό, αλλά καθαρά πρακτικό. Κι αν είναι συχνά διατυπωμένες σε τόνο κωμικό ή θυμόσοφο, δεν έχουν βέβαια κύριο προορισμό να ψυχαγωγήσουν, αλλά απεναντίας να διδάξουν. Πάνε να διαδώσουν κάποια αλήθεια χρήσιμη, έναν κανόνα για το πώς πρέπει κανείς να φερθεί στη ζωή. Για τούτο και, πολύ συχνά, τα λαϊκά γνωμικά έχουν τη μορφή παραγγελμάτων, είναι διατυπωμένα στην προστακτική: Κάνε τούτο! Μην κάνεις εκείνο!: «Τον δουλευτή σου πλέρωνε και ψυχικά μην κάνεις», «Κάνε το καλό και ρίχ'το στον γιαλό». Το τελευταίο τούτο, όπου υπάρχει και κάποια εικόνα, δηλαδή ένα στοιχείο παροιμιακό, είναι μικτό: γνωμικό και παροιμία συνάμα. Πολύ φυσικά, στο στόμα τού λαού τα δύο είδη δεν μένουν στεγανά, γιατί ο άνθρωπος τού λαού δεν νοιάζεται για συστηματικές κατατάξεις. Εκφράζεται όπως του έρχεται καλύτερα, χρησιμοποιώντας ανάκατα παρομοιώσεις και κύριολεξίες. Αυτό όμως δεν σημαίνει πως η διάκριση δεν υπάρχει ή πως μπορούμε να την παραβλέψουμε, επειδή την έχουν συνήθως παραμελήσει.

26.—Η παροιμία—κι η πιο σύντομη—έχει αντάρκεια: «Νηστικό αρκούδι δεν χορεύει» θα πει «σαν λείπουν τ' απαραίτητα δεν υπάρχει όρεξη για γλέντια».

Υπάρχουν όμως και φράσεις, ή κομμάτια φράσεων—εκφράσεις—που τις χρησιμοποιούμε συχνά όχι για να διατυπώσουμε μια ολοκληρωμένη σκέψη, σαν κι αυτήν που αναφέραμε, αλλά για να κάνουμε έναν χαρακτηρισμό. Έτσι, όταν πούμε «Έγινε του Κουτρούλη ο γάμος», δεν εκφράζουμε καμιά σκέψη, απλώς λέμε πως έγινε μεγάλη φασαρία. Επίσης όταν χρησιμοποιούμε μέσα

σε μια φράση μας τις εκφράσεις «βρώμα και δυσωδία», «βίος και πολιτεία», «κόπρος τού Αυγείου», «απέχει παρασάγγας», και τόσες άλλες, οι καθιερωμένες αυτές εκφράσεις μάς βοηθούν να χαρακτηρίσουμε ζωηρά αυτό που θέλουμε να περιγράψουμε. Δεν είναι παροιμίες. Είναι παροιμιακές φράσεις ή εκφράσεις.

Με τις παροιμιακές φράσεις δεν πρέπει να συγχέονται απόλυτα οι ιστορικές φράσεις. Όταν λέμε: «Η Ελλάς προώρισται να ζήσει και θα ζήσει!» — ή «Για δεσ καιρό που διάλεξε ο Χάρος να με πάρει» ή ακόμα «Περισσότερο φως!», ή «Μολών λαβέ!», ξαναλέμε λόγια ειπωμένα, κατά κάποια γραπτή ή προφορική παράδοση γνωστή σε πολύν κόσμο. Κι αν μεν τα επαναλαμβάνουμε για να θυμίσουμε την ιστορική περίσταση όπου ειπώθηκαν, τότε αναφέρουμε απλώς μια ιστορική φράση. Αν όμως τα χρησιμοποιούμε για να φανερώσουμε πως υπάρχει κάποια αναλογία ανάμεσα στην περίσταση που τα λόγια ειπώθηκαν ή γράφηκαν και σε κάποια άλλη, στην οποία τα προσαρμόζουμε, τότε η ιστορική φράση χρησιμοποιείται και σαν παροιμιακή.

27.—Είναι αυτονόητο πως οι άνθρωποι άρχισαν να κάνουν παροιμίες και γνωμικά πολύ πριν υπάρξει η γραφή. Και, για να μπορούν να τα συγκρατούν ευκολότερα, χρησιμοποίησαν το καλύτερο βοήθημα που υπάρχει ανέκαθεν για το μνημονικό: το μέτρο, τον ρυθμό. Παροιμίες και λαϊκά γνωμικά είταν συνήθως έμμετρα, μονόστιχα ή δίστιχα, κι εξακολουθούν ως τώρα να είναι, μια που, και μετά την ανακάλυψη της γραφής, το ποσοστό των αγραμμάτων έμεινε μεγάλο, και μια που, όπωσδήποτε, το μέτρο βοηθεί πολύ τη μνήμη.

28.—Πάντως, όταν ήλθε η γραφή να εξασφαλίσει κάποια διάρκεια στα πτερόεντα έπη, οι άνθρωποι άρχισαν να συγκεντρώνουν τις παροιμίες και τα γνωμικά που κυκλοφορούσαν στα στόματα του πλήθους. Σε ορισμένους λαούς, οι συλλογές αυτές θεωρήθηκαν κάποτε καρποί τής σοφίας κάποιου λίγο ή πολύ θρυλικού προσώπου, ενώ δεν πρόκειται πιθανότατα παρά για τον άνθρωπο, άρχοντα ή άλλον, που πήρε την πρωτοβουλία τής συλλογής. Στην Αγία Γραφή βρίσκουμε, καθώς θα δούμε παρακάτω, τέτοια παραδείγματα.

29.—Ως εδώ, βρισκόμαστε πάντα στον τομέα τής λαογραφίας, στις γενικότητες που προκύπτουν απο τη μελέτη τών πνευματικών εκδηλώσεων των διαφόρων λαών, παλιών ή σύγχρονων, πρωτόγονων ή κι εξελιγμένων.

Τα γνωμικά κι οι παροιμίες έθελξαν πολλούς αρχαίους λαούς, που απέ-

δωσαν κάποια και θεοπνευστη προέλευση σε τέτοιες συλλογές. Οι Ινδοί έχουν σπουδαίες συλλογές γνωμικών, επίσης οι Βαβυλώνιοι κι οι Αιγύπτιοι παλαιότερα, το ίδιο κι οι Πέρσες, που έχουν επιπλέον μερικούς μεγάλους γνωμικούς ποιητές, όπως ο Φιργτουσί (Σάχ-Νααμέ), ο Σααντή (Γκιουλιστάν, Μπουστάν), ο Φαρίντ-ουντ-ντιν (Παντ-Νααμά). Αλλά εδώ βγαίνουμε πια από τα όρια της λαογραφίας.

30.— Πριν την εγκαταλείψουμε, πρέπει να σημειώσουμε πως, από τη Γνωμολογία των αρχαίων λαών της Ασίας, εκείνη που μας ενδιαφέρει το περισσότερο είναι των Εβραίων, γιατί ορισμένες συλλογές τους περιλήφθηκαν στην Αγία Γραφή κι αποτελούν μέρος των ιερών βιβλίων της χριστιανοσύνης. Ο Εκκλησιαστής, η Σοφία Σειράχ, η Σοφία Σολομώντος περιέχουν σημαντικά γνωμολογικά στοιχεία. Ειδικότερα όμως οι Παροιμίες, που αποδίνονται στον Σολομώντα, αποτελούν, καθώς προκύπτει από το κείμενό τους το ίδιο, συρραφή, από τρεις-τέσσερις συλλογές παροιμιών και γνωμικών, που οι περισσότερες δεν είναι δικές του.

Μελέτες πρόσφατες έχουν διαπιστώσει πως ορισμένο τμήμα των Παροιμιών αυτών συγγενεύει με κάποια παλιότερα αιγυπτιακά πρότυπα. Γενικά, φαίνεται πως οι λαοί της Μεσοποταμίας, της Παλαιστίνης και της Αιγύπτου, που βρίσκονταν σε πυκνή επικοινωνία μεταξύ τους, υιοθετούσαν πρόθυμα παροιμίες και γνωμικά των γειτόνων τους. Σημάδι πως η χρησιμη κι ευκολοχώνευτη τούτη πνευματική τροφή ήταν αγαπητή σε όλους εκείνους τούς λαούς.

Δίνουμε λίγα δείγματα γνωμικών και παροιμιών από τις Παροιμίες τού Σολομώντος :

Κεφ. Α'. 7, Αρχή σοφίας φόβος κυρίου.— ΚΕ'. 15, Γλώσσα μαλακή τσακίζει κόκαλα.— ΚΓ'. 1, Προτιμότερο όνομα καλό, παρά πλούτος πολύς.— ΚΕ'. 24, Κάλλιο να κατοικείς μόνος σε μια γωνιά πάνω στο δώμα, παρά σε σπίτι ευρύχωρο με γυναίκα γριλιάρα.— ΚΣΤ'. 12, Είδες άνθρωπο που νομίζει τον εαυτό του σοφό; Περισσότερα μπορείς να ελπίζεις από έναν άμναλο παρά απ' αυτόν.— ΚΣΤ'. 16, Ο τεμπέλης νομίζει τον εαυτό του σοφότερο από επτά σοφούς συμβούλους.— ΚΖ'. 1, Μην καυχέσαι για το αύριο, γιατί δεν ξέρεις τι θα γεννήσει η μέρα.— ΛΑ'. 10, Γυναίκα ενάρετη ποιός θα βρει; Μια τέτοια γυναίκα είναι πολυτιμότερη από μαργαριτάκια.

Γνωμικά επίσης είναι και του Εκκλησιαστή τα: Α'. 1, «Ματαιότης ματαιοτήτων, τα πάντα ματαιότης», και Θ'. 16, «Η σοφία είναι καλύτερη από τη δύναμη, αν και η σοφία τού φτωχού καταφρονιέται κι ο λόγος του δεν εισακούεται».

31.— Προκειμένου τώρα να παρακολουθήσουμε σχηματικά την εξέλιξη του είδους στις χώρες τού δυτικού πολιτισμού, θ' αρχίσουμε φυσικά από την

αρχαία Ελλάδα. Ξέρουμε πως από πολύ νωρίς κυκλοφορούσαν στις ελληνικές χώρες παροιμίες και γνωμικά. Αναφέρεται πως ο Λόβων ο Αργεῖος είχε κάνει μια πρώτη συλλογή γνωμών. Κι ο Αριστοτέλης ασχολήθηκε με το θέμα, και στη Ρητορική του (2, 21, 2) δίνει τον ορισμό τῶν γνωμών: «Ἔστι δὲ γνώμη ἀπόφανσις, οὐ μέντοι περὶ τῶν καθ' ἕκαστον, οἷον ποιός τις Ἰφικράτης, ἀλλὰ καθόλου· καὶ οὐ περὶ πάντων καθόλου, οἷον ὅτι τὸ εὐθὺ τῷ καμπύλῳ ἐναντίον, ἀλλὰ περὶ ὅσων αἱ πράξεις εἰσὶ, καὶ αἰρετὰ ἢ φευκτὰ ἔστι πρὸς τὸ πράττειν». Ο ορισμός αυτός είναι σήμερα πολύ στενός, γιατί περιορίζει τα γνωμικά στα παραγγέλματα, που διατάζουν τι πρέπει να κάνει και τι ν' αποφεύγει κανείς. Τέτοια εἶταν (και μένουν συχνά) τα λαϊκά γνωμικά — είτε εἶταν ανώνυμα, είτε τα εἶχε ο κόσμος μεταβάλει σε αποφθέγματα αποδίνοντάς τα σε κανένα φημισμένο πρόσωπο, που με τ' ὄνομά του πρόσθετε κύρος στη συμβουλή τού ρητού.

32. — Θα σημειώσουμε μια ἄλλη διαφορά μεταξύ γνωμικῶν και παροιμιῶν. Οι δεύτερες θα κρατήσουν γενικά τον καθαρά λαϊκό χαρακτήρα τους. Αφίνοντας τις θρυλικές παρότητες των Ασιατῶν, και μιλώντας ειδικά για την Ελλάδα, δεν ἔχει ακουστεί ν' αποδίνονται παροιμίες σε ορισμένο ἄνθρωπο. Κι αν ἔτυχε κανένας λογοτέχνης να πάρει για αφετηρία στην ἔμπνευσή του μια παροιμία, δεν ακούστηκε ποιητῆς ἢ πεζογράφος που ν' ασχολήθηκε συστηματικά να γράφει παροιμίες. Οι παροιμίες συνεπῶς δεν ξέπερασαν τον τομέα τῆς λαογραφίας. Παροιμιογράφοι υπάρχουν, ἀλλά ἔτσι ονομάζονται εκείνοι που ασχολήθηκαν να συλλέξουν λαϊκές παροιμίες¹.

33. — [Οι παροιμίες συγγενεύουν με τους μύθους. Κάποτε συνοψίζουν, κάποτε υπαινίσσονται κάποιο μύθο, δηλαδή μιαν απλή αλληγορική ιστοριούλα

¹ Για τις αρχαίες ελληνικές παροιμίες βλ. *Corpus Paroemiographorum Graecorum*, Τόμ. I, E. L. v. Leutsch & F. G. Schneidewin, Goettingen, 1834.— Τόμ. II, E. L. v. Leutsch, Goettingen, 1851, όπου δημοσιεύονται διάφορες συλλογές γνωστές με τα ονόματα: Ζηνοβίου, Διογενιανού, Γρηγορίου Κυπρίου, Μακαρίου, Αποστολίου καὶ Αρσενίου, κι ἄλλες που αποδίνονται στους: Αἰσωπο, Πλούταρχο, Μάντισσα παροιμιῶν κλπ.— Εὐκολότερα, βλ. Α. Ρ. Ραγκαβῆ, Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιολογίας, 1888, στη λέξη Παροιμίαι, όπου βρίσκονται πολλές παροιμίες, γνωμικά, και παροιμιακές φράσεις.— Πολύ ενδιαφέρον ἐπίσης εἶναι και του Μ. Τριανταφυλλίδη, Παροιμιακές Φράσεις, Βιβλίο τού Δασκάλου, 1947.— Δε σημειωθεί παρεμπιπτόντως πως, ἀντίθετα με τη γνώμη που επικρατοῦσε τον περασμένο αἰῶνα, ἡ συστηματικότερη συγκριτικὴ μελέτη τῶν ελληνικῶν παροιμιῶν ἔδειξε πως ὑπάρχει στενὴ συγγένεια ἀνάμεσα στις αρχαίες και τις σημερινές παροιμίες τού λαοῦ μας.

που πάει να φανερώσει μια αλήθεια. Αν οι παροιμίες δεν πέρασαν στη λογοτεχνία, το αντίθετο έγινε με τους μύθους, χάρη σε μερικούς μυθογράφους ποιητές, παλιούς και νέους, αρχίζοντας από τον δικό μας Αίσωπο (5ος αι. π.Χ.), τον λατινόγλωσσο Φαίδρο (1ος αι. μ.Χ.), τον Άγγλο Τζων Γκαίη (John Gay, 1688-1732), τον πασίγνωστο Γάλλο Λαφονταίν (Jean de la Fontaine, 1621-1695), που ήταν ο μεγαλύτερος απ' όλους, και τον λιγότερο σημαντικό Φλοριάν (Jean Pierre Claris de Florian, 1755-1794), τους Γερμανούς Κρίστιαν Γκέλλερτ (Christian Fürchtegott Gellert, 1715-1769) και τον Γκότχολτ Λέσσιγκ (Gotthold Ephraim Lessing, 1729-1781), τον Ιταλό Λορέντζο Πινιότι (Lorenzo Pignotti, 1739-1812), και τέλος τον Ρώσο Ιβάν Αντρέεβιτς Κρίλωφ (1768-1844).

Σταματήσαμε για λίγο στους μύθους, γιατί οι μυθογράφοι, προπάντων οι νεότεροι, είναι συνάμα και γνωμολόγοι. Συχνά τελειώνουν τον μύθο τους μ' ένα επιμύθιο, δηλαδή ένα γνωμικό που συνοψίζει ρητά το δίδαγμά του.]

34.— Από τη μέρα που άρχισε η καλλιέργεια της τέχνης τού λόγου, είχαν φυσικό, δίπλα στις ανώνυμες λαϊκές γνώμες, ν' αρχίσουν ν' αναπτύσσονται τα γνωμικά σαν ξεχωριστό λογοτεχνικό είδος.

Ρητά που να εκφράζουν επιγραμματικά μια πρακτική αλήθεια ή μια συμβουλή μπορούσε να πει κάθε έμπειρος λαϊκός άνθρωπος, κι η «γνώμη» του μπορούσε ν' αρέσει, να διαδοθεί και να επιζήσει στην ομιλία τών ανθρώπων μιας περιοχής, κάποτε ενός ολόκληρου λαού. Το ίδιο όμως, και καλύτερα μάλιστα, μπορούσαν φυσικά να κάνουν και τα ξεχωριστά άτομα που είχαν προικισμένα με το θείο δώρο τής ποιητικής δημιουργίας. Να εκφράζουν γνώμες, σημαδεμένες πια με τη σφραγίδα τής τέχνης, τής πνευματικής ποιότητας και της πνοής τους.

Έτσι, ήδη στον Όμηρο, αλλά πολύ συστηματικότερα στον Ησιόδου (8ος-7ος αι. π.Χ.) το διδακτικό ποίημα Έργα και Ημέραι αφθονούν τα γνωμολογικά στοιχεία: «Έργον δ' οὐδὲν ὄνειδος, ἀεργίη δὲ τ' ὄνειδος» (311). «Ὅς γε γυναικὶ πέποιθε, πέποιθ' ὄγε φιλήτησι» (σε ληστές) (375). «Πολλάκις ξύμπασα πόλις κακοῦ ἀνδρὸς ἀπηύρα (ὑποφέρει), ὅστις ἀλιτραίνει (ἀμαρταίνει) καὶ ἀτάσθαλα μηχανάται» (240-241).

35.—Εκατό περίπου χρόνια αργότερα, στον 6ο αι., έχουμε τους ποιητές που λέγονται συνήθως Γνωμικοί¹. Ο χαρακτηρισμός δεν είναι σωστός

1. Bergk, Poëtae Lyrici Graeci, 3 τόμοι, Λειψία, 1923, 1915, 1914.— Ο Θέογνις βρίσκεται και στην Collection G. Budé.

για κείνον ακριβώς, του οποίου έφτασαν ως εμάς τα περισσότερα γνωμικά. Ο Θέογνις (6^{ος} αι. π. Χ.), στον οποίο αποδίνονται 1230 ή και 1400 περίπου γνωμικοί στίχοι, δεν ήταν καθ'αυτό γνωμικός ποιητής. Είταν ένας ελεγειακός, μέσα όμως από τις ελεγείες του σταχυολογήθηκαν κι έφτασαν ως εμάς πολλά δίστιχα ή τετράστιχα γνωμικά. Σ' αυτά προστέθηκαν με τον καιρό, καθώς έχει συμβεί συχνά σε τέτοιες συλλογές, κι άλλα γνωμικά αδέσποτα. Τα δικά του μπορούν ωστόσο ν' αναγνωριστούν κυρίως γιατί απευθύνονται συστηματικά στον Κύρνο Πολυπαΐδη, έναν νεαρό αριστοκράτη φίλο τού Θέογνι και συμπολίτη του— από τα Μέγαρα. Δίνουμε παρακάτω, σε μετάφραση γιατί η γλώσσα τού Θέογνι είναι δύσκολη, μερικά από τα γνωμικά του :

Μην εκμυστηρεύσαι τα σχέδιά σου σε όλους σου τους φίλους· ελάχιστοι απ' αυτούς έχουν πιστή καρδιά. (73-74).

Αν δεν θέλεις να σε βρει θλίψη αγιάτρευτη, μονάχα σε πολύ λίγους να εμπιστεύσαι τα μεγάλα σου σχέδια. (στ. 75-76).

Όποιος ευεργετεί τούς κακούς, μάταια υπολογίζει στην ευγνωμοσύνη τους. Είναι σαν να σπέρνει στα κύματα της αφρισμένης θάλασσας. (105-106).

Πολλοί έχουν τιποτένιο νου, μα προστατεύονται από καλό δαίμονα, κι ό,τι θα έπρεπε να τους καταστρέψει, γυρνά σε καλό τους. (161-162).

Όποιος έχει την ιδέα πως ο γείτονάς του είναι αμαθής και πως μόνο ο ίδιος είναι πολυμήχανος, είναι άμναλος και βλαμμένος. (221-223).

Καλόπιανε τον εχθρό σου όταν όμως τον έχεις στο χέρι ξεπάστρενέ τον χωρίς καμιά πρόφαση. (363-364).

Γυναίκα νέα δεν συμφέρει σε γέρον άντρα, γιατί δεν υπακούει στο τιμόνι σαν βάρκα, ούτε άγκυρες τη συγκρατούν· σπάνοντας το παλαμάρι της, φεύγει συχνά τη νύχτα προς άλλο αραξοβόλι. (457-460).

«Ευκολότερα κάνεις κακόν έναν καλό άνθρωπο, παρά καλόν έναν κακό. (577).

36.—Πραγματικός γνωμικός είταν ο σύγχρονος του Θέογνι, ο Φωκυλίδης ο Μιλήσιος (6^{ος} αι. π. Χ.), του οποίου τα γνήσια γνωμικά που σώζονται είναι ελάχιστα. Αυτά αναγνωρίζονται από το ότι ο Φωκυλίδης συνήθιζε, σάμπως να σφραγίζει το κάθε γνωμικό του, βάζοντας στην αρχή : «Και τότε Φωκυλίδεο» : «Και τούτο είναι τού Φωκυλίδη». Έτσι,

Και τότε Φωκυλίδεο· Πόλις έν σκοπέλω κατά κόσμον
οϊκεῦσα, σμικρή, κρείσσων Νίνου αφραινούσης.

(Μια μικρή πολιτεία, πάνω σε ξερονήσι, μα που έχει τάξη
είναι καλύτερη από την άμναλη Νινευί).

Και τότε Φωκυλίδεο· χρή τοι τόν έταϊρον έταίρω
φροντίζειν ἄσσ' ἄν περιγογγύζωσι πολῖται.

(Πρέπει ο φίλος να ενδιαφέρεται για όσα ο κόσμος
μουρμουρίζει κατά του φίλου του).

Εκτός από τα γνήσια γνωμικά του, αποδίνονται στον Φωκυλίδη κι αρκετά άλλα, που είναι σίγουρα μεταγενέστερα — αλεξανδρινά, των χριστιανικών χρόνων.

37.—Γνωμικοί ονομάζονται κάποτε κι οι ποιητές τού 7ου, 6ου και των αρχών τού 5ου αι. π.Χ.: Αρχίλοχος (7ος αι. π.Χ.): «Πάντα τύχη και μοῖρα, Περίκλεες, ἀνδρὶ δίδωσιν», «...μήτε, νικῶν, ἀμφάδην (επιδεικτικά) ἀγάλλεο, μήτε νικηθεὶς, ἐν οἴκῳ καταπεσῶν ὀδύρεο» κι ο Δημόδοκος ο Λέριος (6ος αι. π.Χ.) είναι κι αυτός γνωστός ως γνωμικός, αλλά πάντως ὅσα δικὰ του σώζονται είναι μάλλον επιγράμματα παρά γνωμικά: «Καππαδόκη ποτ' ἔχιδνα κακὴ δάκεν ἄλλὰ καὶ αὐτὴ κάτθανεν γευσαμένη αἵματος ἰοβόλου», κι ο γλυκύτατος Μίμνερος (6ος αι. π.Χ.), κι ο Ξενοφάνης (6ος, 5ος αι. π.Χ.): «Αἰθίοπες τε θεοὺς σφετέρους σιμούς, μέλανάς τε—Θρηῖκες τε γλαυκοὺς καὶ πυρροὺς φασὶ πέλεσθαι». «Ἐκ γαίης γὰρ πάντα καὶ εἰς γῆν πάντα τελευτᾷ». Επίσης κι ο Σιμωνίδης (6ος-5ος αι. π.Χ.)—ο ποιητὴς τού περίφημου επιγράμματος των Θερμοπυλῶν—που εἶταν στην πραγματικότητα πολύ περισσότερο ἀπὸ γνωμικός ποιητὴς. Δικό του πάντως εἶναι το γνωμικό «Τοῦ μὲν θανόντος οὐκ ἂν ἐνθυμοίμεθα, εἴ τι φρονοῖμεν (αν ἔχουμε λίγο μυαλό), πλεῖον ἡμέρης μιῆς».

38.—Τῆς ἴδιας περίπου εποχῆς — του 6ου αι. π.Χ. — ἔχουμε τα περίφημα ρητὰ τῶν Ἐφτά Σοφῶν. Ἐδῶ πρέπει να ξεχωρίσουμε μιαν ιδιαίτερη κατηγορία γνωμικῶν, τα ἀποφθέγματα. Πρόκειται για γνώμες που, κατὰ την παράδοση, δόθηκαν ἀπὸ πρόσωπα σπουδαία: ἄρχοντες, στρατηγούς, πολιτικούς, ἥρωες ἢ φιλοσόφους, εἴτε σαν παραγγέλματα, σαν κανόνες συμπεριφορᾶς, εἴτε σε ορισμένη περίσταση, και τότε το ἀπόφθεγμα συνδέεται με κάποιο ἀνέκδοτο που ἔχει για πρωταγωνιστὴ το πρόσωπο στο οποίο το αποδίνουν. Οι ἀρχαῖοι, προπάντων στα χρόνια τῆς παρακμῆς, εἶχαν μεγάλη ἀγάπη για τέτοιου εἴδους σοφὰ ἢ ἀπλῶς ἐξυπνα ἀποφθέγματα μεγάλων ἀνδρῶν τού παρελθόντος.

Τέτοια εἶταν τ' ἀποφθέγματα των Ἐφτά Σοφῶν. Ἐφτασαν ως εμᾶς — μέσον τού Ι. Στοβαίου (6ος αι. μ.Χ.), που τα δανείστηκε ἀπὸ τον Δημήτριον Φαληρέα (4ος-3ος αι. π.Χ.) — αρκετὰ γνωμικά-παραγγέλματα, που αποδίνονται το καθένα σε κάποιον ἀπὸ τους λίγο ἢ πολύ πραγματικούς Ἐφτά Σοφούς. Ἀς θυμίσουμε μερικά:

«Οἱ πλεῖστοι κακοί», «Ἄκουε πολλά», «Λάλει καίρια», (Βίας Τενταμίδου, Προϊνεύς).—«Κακὰ ἐν οἴκῳ κρύπτε», «Ἐγγύα, πάρα δ' ἄτα», (Κοντὰ

στην εγγύηση—που δίνεις—είναι κι η καταστροφή σου), (Θαλής Ἐξαμύου, Μιλήσιος).— «Μέτρον ἄριστον», «Γαμῆν (Να παντρεύεσαι) ἔκ τῶν ὁμοίων ἔαν γὰρ ἔκ τῶν κρείττωνων, δεσπότας, οὐ συγγενεῖς κτήσει» (Κλεόβουλος Ἐυαγόρου, Λίνδιος).— «Μελέτη τὸ πᾶν», «Δημοκρατία κρείττον τυραννίδος» (Περίαςανδρος Κυφέλου, Κορίνθιος).— «Ἄπληστον κέρδος», «Καιρὸν γνῶθι», (Πιπτακὸς Ὑρρα, Λέσβιος).— «Μηδὲν ἄγαν», «Τὰ ἀφανῆ τοῖς φανεροῖς τεκμαίρου», (Σόλων Ἐξηστεκίδου, Ἀθηναῖος).— «Γνῶθι σαυτόν», «Ἡ γλῶσσα σου μὴ προτρεχέτω τοῦ νοῦ» (Χίλων Δαμαγήτου, Λακεδαιμόνιος).

39.—Το ἴδιο πρέπει να πούμε και για τον σύγχρονο περίπου τῶν Ἐφτά Σοφῶν Πυθαγόρα (6^{ος} αι. π. Χ.). Τα Χρυσᾶ Ἔπη, που θεωρήθηκαν ἀνεκὰθεν ἀπὸ τους ἀρχαίους δικὰ του, μα που εἶναι γραμμένα πολὺ ἀργότερα, εἶναι καμιά εβδομηνταριά στίχοι, που περιέχουν γνωμικά παραγγέλματα πρακτικῆς ἠθικῆς. Δεν αποκλείεται διόλου να ἔχουν την προέλευσή τους ἀπὸ τὴ διδασκαλία τοῦ Πυθαγόρα ἢ πάντως τῆς Σχολῆς του («Σπεῦδε βραδέως», «Μηδὲν θαυμάζειν», «Τὰς λεωφόρους μὴ βαδίζειν»).

40.—Μετά τους λίγο ἢ πολὺ θρυλικούς Ἐφτά Σοφούς και τους ελεγειακούς μάλλον παρά γνωμικούς, ἦλθε τὸν 5^ο και 4^ο αι. π. Χ. ἡ σειρά και τῶν δραματικῶν ποιητῶν. Τραγικοί και κωμικοί, ο Σοφοκλῆς (5^{ος} αι.), κι ο Εὐριπίδης (5^{ος} αι.), ο Ἀριστοφάνης (5^{ος}-4^{ος} αι.) κι ο Μένανδρος (4^{ος} αι.), για να περιοριστοῦμε στους κυριότερους, φρόντιζαν να ικανοποιούν τα γούστα τοῦ ἀθηναϊκοῦ κοινού παρεμβάλλοντας, στους διαλόγους και τα χορικά τους, γνωμικά, που οἱ θεατῆς δεν ἀργούσαν να τα ξεχωρίζουν και να τα νιοθετοῦν. Για τους τρεις πρώτους, μπορεῖ εὐκόλα ο κάθε ἀναγνώστης να βρει σε οποιοδήποτε ἔργο τους ἀφθονα μονόστιχα ἢ δίστιχα γνωμικά. Για τον Μένανδρο εἰδικότερα, περισώθηκε κι ἔφτασε ως εμᾶς μια συλλογή με τον τίτλο Μενάνδρου γνῶμαι μόνόστιχοι. Ἡ συλλογή αὐτὴ χρησιμοποιήθηκε για πολὺν καιρὸ σαν διδακτικὸ βιβλίο. Και σήμερα ἀκόμα, ἀναφέρουμε πολλὰ γνωμικά ἀγνοώντας συνήθως πως εἶναι τοῦ Μενάνδρου, ἢ πως ἀποδίνονται πάντως σ' αὐτόν. Ἀπὸ τὴ συλλογή του προέρχονται τα πασίγνωστα:¹

17. Ἄνεξέταστον μὴ κόλαζε μηδένα.

83. Γυναιξὶ πάσαις κόσμον ἢ σιγὴ φέρει.

96. Γράμματα μαθεῖν δεῖ, καὶ μαθόντα νοῦν ἔχειν.

1. Menandri et Philemonis Reliquiae. Ed. Aug. Meineke, 1823.

123. Δρυὸς πεσούσης πᾶς ἀνὴρ ξυλεύεται.
 179. Ἔστι δίκης ὀφθαλμός, ὅς τὰ πάνθ' ὄρα.
 185. Εὐνοῦχος, ἄλλο θηρίον τῶν ἐν βίῳ.
 205. Ἡ γλῶσσα πολλοὺς εἰς ὄλεθρον ἤγαγεν.
 228. Ἡ γλῶσσα ἀμαρτάνουσα τ' ἀληθῆ λέγει.
 231. Θάλασσα καὶ πῦρ, καὶ γυνὴ τρίτον κακόν.
 275. Κάλλιστόν ἐστι κτῆμα παιδεία βροτοῖς.
 276. Κρίνει φίλους ὁ καιρός, ὡς χρυσὸν τὸ πῦρ.
 400. Ξένους ξένιζε, καὶ σὺ γὰρ ξένος γ' ἔση.
 422. Ὁ μὴ δαρεῖς ἄνθρωπος οὐ παιδεύεται.
 425. Ὄν γὰρ θεοὶ φιλοῦσιν ἀποθνήσκει νέος.
 491. Τίμα τὸ γῆρας, οὐ γὰρ ἔρχεται μόνον.
 514. Τὰ δάνεια δούλους τοὺς ἐλευθέρους ποιεῖ.
 520. Ὕπνος πέφυκε σωμάτων σωτηρία.
 528. Φιλεῖ δ' ἑαυτοῦ πλεῖον οὐδεὶς οὐδένα.
 531. Φύσιν πονηρὰν μεταβαλεῖν οὐ ράδιον.

41.—Ἐτοι, ἡ ἀγάπη τῶν ἀρχαίων για τα γνωμικά οδήγησε στον καταρτισμό ἀνθολογιῶν ἀπὸ γνώμες ποιητῶν, στους οποίους δεν ἀρρησαν να προστεθοῦν οἱ ρήτορες κι οἱ πεζογράφοι. Αναφέραμε ἤδη τον Λόβωνα. Ἡ συλλογή του, καθὼς και πολλές μεταγενέστερες δεν ἔφτασαν ως εμᾶς· χρησίμεψαν ὁμως για πρότυπα και πηγές σε ἄλλες νεότερες.

Πάντως, χάρη σ' αὐτὴ τη συνήθεια των ἀρχαίων να σταχυολογοῦν και ν' αναφέρουν γνώμες ἄλλων, περισώθηκαν και μας εἶναι γνωστά ἀποσπάσματα ἀπὸ ἔργα που ἀκριβῶς θα εἶταν ολότελα χαμένα για μας. Ἀπὸ σιοχαστές σπουδαιότατους, ὅπως ο Ἡράκλειτος Βλύσωνος ο Εφέσιος (6ος-5ος αι. π.Χ.) ἢ ο Δημόκριτος, Ἡγησιστράτου, ἢ Ἀθηνοκρίτου ἢ Δαμασίππου, ο Ἀβδηρίτης (5ος-4ος αι. π.Χ.), ἢ ἀκόμα ο πολὺκροτος και συκοφαντημένος Ἐπίκουρος Νεοκλέους, ο Ἀθηναῖος (4ος-3ος αι. π.Χ.), δεν θα ξέραμε παρά γενικότητες, αν δεν βροῖσκονταν, μέσα στα συγγράμματα ἄλλων, ὅπως του Διογένη Λαέρτιου, ἢ σε ἀνθολογίες γνωμικῶν, ἀποσπάσματα ἀπὸ τα ἔργα τους.

42.— Ἀπὸ το χαμένο σύγγραμμα του Ἡρακλείτου Περί Φύσεως ἢ Μοῦσαι μάς ἔμειναν μερικά ψίχουλα, κυρίως σε μορφή γνωμικῶν. Αναφέρουμε λίγα:¹

1. Heraklit, *Fragmente*, ἐκδ. Bruno Snell, Heimeran, 1940. Οἱ ἀριθμοὶ τῶν ἀποσπασμάτων εἶναι σύμφωνοι με την κατάταξη τοῦ βασικοῦ ἔργου *Die Fragmente der Vorsokratiker*, των H. Diels και W. Krangle, Βερολίνο, 1934-1937.

Ἄνους σύρματ' ἄν ἐλέσθαι ἢ χρυσόν.—Τα γαϊδούρια θα προτιμήσουν τὰ σκουπίδια ἀπὸ το χρυσάφι. (B. 9). (Αὐτό εἶναι μάλλον παροιμία).

Ἐὰν μὴ ἔλπηται ἀνέλπιστον, οὐκ ἐξευρήσει.— Ἀν δεν ελπῖσεις το ἀνέλπιστο δεν θα το βρεις. (B. 18).

Ἀκοῦσαι οὐκ ἐπιστάμενοι, οὐδ' εἰπεῖν.— Ὅσοι δεν ξέρουν ν' ακοῦν δεν ξέρουν οὔτε να μιλοῦν. (B. 19).

Πολυμαθίη νόον οὐ διδάσκει.— Ἡ πολυμάθεια δεν διδάσκει νοῦ.

Μάχεσθαι χρὴ τὸν δῆμον ὑπὲρ τοῦ νόμου ὡσπερ τείχεος.— Ὁ λαός πρέπει να πολεμά για να υπερασπίζει τον νόμο ὡσάν να υπερασπίζε τα τείχη του. (B. 44).

Εἷς ἔμοι μύριοι, ἐὰν ἄριστος ᾦ.— Για μένα, ο ἕνας αξίζει για δέκα χιλιάδες αν εἶναι ἄριστος. (B. 49).

Πόλεμος πάντων μὲν πατήρ ἐστὶ, πάντων δὲ βασιλεύς· καὶ τοὺς μὲν θεοὺς ἔδειξε, τοὺς δὲ ἀνθρώπους, τοὺς μὲν δούλους ἐποίησε, τοὺς δὲ ἐλευθέρους.— Ὁ πόλεμος εἶναι ο πατέρας κι ο βασιλιάς τῶν πάντων· αὐτός ἀνέδειξε τους θεούς, κι αὐτός εἶναι που ἄλλους ἀνθρώπους ἔκανε δούλους κι ἄλλους ἐλεύθερους. (B. 53).

Πολυμαθίη-κακοτεχνίη.— Πολύξερος ἴσον κακοτεχνίτης.

Τὰ πάντα ρεῖ.— Τα πάντα κυλοῦν. 65 A. 3.

Ἦθος ἀνθρώπων δαίμων.— Ὁ χαρακτήρας εἶναι τό δαιμόνιο του ἀνθρώπου. (B. 119).

Τοὺς καθεύδοντας ἐργάτας εἶναι καὶ συνεργοὺς τῶν ἐν τῷ κόσμῳ γιγνομένων.— Κι ἐκεῖνοι που κοιμούνται εἶναι ἐργάτες και συνεργοί στα ὅσα συμβαίνουν στον κόσμο. (B. 75).

Τὰ ἀνθρώπων δοξάσματα παίδων ἀθύρματα.— Οἱ γνώμες τῶν ἀνθρώπων-παιδιάτικα παιχνίδια. (B. 70).

Ψυχῆς πείρατα ἴων οὐκ ἄν ἐξεύροις, πᾶσαν ἐπιπορευόμενος ὁδόν· οὕτω βαθὺν λόγον ἔχει.— Κι αν ἀκόμα περπατήσεις ὡς την ἀκρη, δεν θα βρεις τῆς ψυχῆς τα πέρατα—τόσο εἶναι βαθύ το νόημά της. (B. 45).

43.— Ἀπὸ του Δημοκρίτου τα πολλά συγγράμματα σώθηκαν ἐλάχιστα ἀποσπάσματα· παραθέτουμε μερικά δείγματα ἀπὸ τα Ἠθικά, μεταφράζοντας μονάχα ὅσα εἶναι κάπως δύσκολα: ¹

Ἄνθρωποι τύχης εἰδωλον ἐπλάσαντο, πρόφασιν ἰδίης ἀβουλίας· βαιὰ γὰρ φρονήσει τύχη μάχεται, τὰ δὲ πλεῖστα ἐν βίῳ ψυχῇ εὐξύνετος ὀξυδερκέειν κατευθύνει.— Οἱ ἀνθρωποι ἐφτιασαν το εἰδωλο της Τύχης, δικαιολογία για τη δική τους ἀβουλία. Γιατί σε λίγα η τύχη μπορεῖ να πολεμήσει τη φρόνηση, ἐνώ τα περισσότερα στη ζωὴ ο ἐξυπνος τα κατευθύνει με την οξυδέρκεια. (14).

Ἠδοναὶ ἄκαιροι τίκτουσιν ἀηδίας. (19).

Τὸ χρῆζον οἶδε ὁκόσον χρῆζει, ὁ δὲ χρῆζων οὐ γινώσκει.— Ἡ ἀνάγκη ξέρει πόσα χρειάζεται, δεν το ξέρει ἐκεῖνος που ἔχει τὴν ἀνάγκη. (28).

Ἦν μὴ πολλῶν ἐπιθυμῆς, τὰ ὀλίγα τοι πολλὰ δόξει· σμικρὴ γὰρ ὄρεξις πε-

1. Democriti Abderitæ, operum fragmenta, ἐκδ. Fr. Guill. Aug. Mullachius, Berlin, 1843.

νίην ἰσοσθενέα πλούτῳ ποιέει.— *Αν δεν επιθυμείς πολλά, τα λίγα θα σου φανούν πολλά: αν η ὄρεξη είναι λίγη, κάνει τη φτώχεια ἰσοδύναμη με τον πλούτο. (24).*

Ἐφθονέων, ἑαυτὸν ὡς ἐχθρὸν λυπέει.— *Ο φθονερός ζημιώνει τὸν εαυτό του σαν ἐχθρό του. (30).*

Τὸν οἰόμενον νόον ἔχειν ὁ νοουθετέων μάταιοπονέει.— *Ἄδικα κοπιάζει ὁποιος δίνει συμβουλές σ' ἄνθρωπο που νομίζει πως ἔχει μυαλό. (59).*

Τόλμα πρήξις ἀρχή, τύχη δὲ τέλος κυρίη.— *Η τόλμη είναι η ἀρχή τῆς δράσης, κι η τύχη είναι κυρίαρχη τοῦ τέλους τῆς.*

Πολλοί, δρῶντες τὰ αἰσχιστα, λόγους τοὺς ἀρίστους ἀσκέουσι.— *Πολλοί που κάνουν τὰ αἰσχιστα, βγάζουν τοὺς ωραιότερους λόγους. (103).*

Τὸ νικᾶν ἑαυτὸν πασῶν νικῶν πρώτη καὶ ἀρίστη· τὸ δὲ ἠττᾶσθαι αὐτὸν ὑφ' ἑαυτοῦ αἰσχιστον καὶ κάκιστον. (75).

Μεγάλα βλάπτουσι τοὺς ἀξυνέτους οἱ ἐπαινέοντες. (115).

Πλέονες ἐξ ἀσκήσιος ἀγαθοὶ γέγονται ἢ ἀπὸ φύσιος. (121).

Οὔτε τέχνη οὔτε σοφίη ἐφικτόν, ἢν μὴ μάθῃ τις. (131).

Πολλοὶ πολυμαθεὲς νόον οὐκ ἔχουσιν. (140).

Οἱ φιλομεμφέες εἰς φιλίην μὴ εὐφυέες.— *Οι φιλοκατήγοροι δεν είναι πρόσφοροι για να γίνουν φίλοι. (146).*

Ζῆν οὐκ ἄξιος, ὅτῳ μηδεὶς ἐστι χρηστός φίλος. (162).

Ἐκτρέπονται (απομακρύνουν) πολλοὶ τοὺς φίλους ἐπὼν (ὅταν) ἐξ εὐπορίας εἰς πενίην μεταπέσωσιν. (165).

Γυνή πολλά ἀνδρὸς ὀξυτέρη πρὸς κακοφραδοσύνην (παλαβομάρα). (175).

Ἐνιοὶ, πόλιων μὲν δεσπόζουσι, γυναιξὶ δὲ δουλεύουσι. (181).

Ἐφθονέων νέος ἐγένετο, ὁ δὲ νέος ἀδῆλον εἰ ἐς γῆρας ἀπίξεται· τὸ τέλειον ὦν (οὔν) ἀγαθόν, τοῦ μέλλοντός τε καὶ ἀδῆλου κρέσσον.— *Ο γέρος εἶταν κάποτε νέος, ἐνώ είναι ἀβέβαιο αν ο νέος θα φτάσει στα γερατειά. Συνεπῶς, το καλό που ἔχει ἤδη γίνεει εἶναι καλύτερο ἀπὸ το μελλοντικό και το ἀβέβαιο. (218).*

Ἐφθονέων νέος ἐγένετο, ὁ δὲ νέος ἀδῆλον εἰ ἐς γῆρας ἀπίξεται· τὸ τέλειον ὦν (οὔν) ἀγαθόν, τοῦ μέλλοντός τε καὶ ἀδῆλου κρέσσον.— *Ο γέρος εἶταν κάποτε νέος, ἐνώ είναι ἀβέβαιο αν ο νέος θα φτάσει στα γερατειά. Συνεπῶς, το καλό που ἔχει ἤδη γίνεει εἶναι καλύτερο ἀπὸ το μελλοντικό και το ἀβέβαιο. (218).*

Ἐφθονέων νέος ἐγένετο, ὁ δὲ νέος ἀδῆλον εἰ ἐς γῆρας ἀπίξεται· τὸ τέλειον ὦν (οὔν) ἀγαθόν, τοῦ μέλλοντός τε καὶ ἀδῆλου κρέσσον.— *Ο γέρος εἶταν κάποτε νέος, ἐνώ είναι ἀβέβαιο αν ο νέος θα φτάσει στα γερατειά. Συνεπῶς, το καλό που ἔχει ἤδη γίνεει εἶναι καλύτερο ἀπὸ το μελλοντικό και το ἀβέβαιο. (218).*

Ἐφθονέων νέος ἐγένετο, ὁ δὲ νέος ἀδῆλον εἰ ἐς γῆρας ἀπίξεται· τὸ τέλειον ὦν (οὔν) ἀγαθόν, τοῦ μέλλοντός τε καὶ ἀδῆλου κρέσσον.— *Ο γέρος εἶταν κάποτε νέος, ἐνώ είναι ἀβέβαιο αν ο νέος θα φτάσει στα γερατειά. Συνεπῶς, το καλό που ἔχει ἤδη γίνεει εἶναι καλύτερο ἀπὸ το μελλοντικό και το ἀβέβαιο. (218).*

Ἐφθονέων νέος ἐγένετο, ὁ δὲ νέος ἀδῆλον εἰ ἐς γῆρας ἀπίξεται· τὸ τέλειον ὦν (οὔν) ἀγαθόν, τοῦ μέλλοντός τε καὶ ἀδῆλου κρέσσον.— *Ο γέρος εἶταν κάποτε νέος, ἐνώ είναι ἀβέβαιο αν ο νέος θα φτάσει στα γερατειά. Συνεπῶς, το καλό που ἔχει ἤδη γίνεει εἶναι καλύτερο ἀπὸ το μελλοντικό και το ἀβέβαιο. (218).*

Ἐφθονέων νέος ἐγένετο, ὁ δὲ νέος ἀδῆλον εἰ ἐς γῆρας ἀπίξεται· τὸ τέλειον ὦν (οὔν) ἀγαθόν, τοῦ μέλλοντός τε καὶ ἀδῆλου κρέσσον.— *Ο γέρος εἶταν κάποτε νέος, ἐνώ είναι ἀβέβαιο αν ο νέος θα φτάσει στα γερατειά. Συνεπῶς, το καλό που ἔχει ἤδη γίνεει εἶναι καλύτερο ἀπὸ το μελλοντικό και το ἀβέβαιο. (218).*

Ἐφθονέων νέος ἐγένετο, ὁ δὲ νέος ἀδῆλον εἰ ἐς γῆρας ἀπίξεται· τὸ τέλειον ὦν (οὔν) ἀγαθόν, τοῦ μέλλοντός τε καὶ ἀδῆλου κρέσσον.— *Ο γέρος εἶταν κάποτε νέος, ἐνώ είναι ἀβέβαιο αν ο νέος θα φτάσει στα γερατειά. Συνεπῶς, το καλό που ἔχει ἤδη γίνεει εἶναι καλύτερο ἀπὸ το μελλοντικό και το ἀβέβαιο. (218).*

Ἐφθονέων νέος ἐγένετο, ὁ δὲ νέος ἀδῆλον εἰ ἐς γῆρας ἀπίξεται· τὸ τέλειον ὦν (οὔν) ἀγαθόν, τοῦ μέλλοντός τε καὶ ἀδῆλου κρέσσον.— *Ο γέρος εἶταν κάποτε νέος, ἐνώ είναι ἀβέβαιο αν ο νέος θα φτάσει στα γερατειά. Συνεπῶς, το καλό που ἔχει ἤδη γίνεει εἶναι καλύτερο ἀπὸ το μελλοντικό και το ἀβέβαιο. (218).*

44.— *Ἐπίσης κι ἀπὸ του Ἐπικουρίου τα πολυάριθμα συγγράμματα δεν σώζονται, ἐκτὸς ἀπὸ δύο-τρεις ἐπιστολές, παρὰ μερικές σύντομες γνώμες, ὅπως οι ἀκόλουθες:*¹

VII.—*Ἄδικοῦντα, λαθεῖν με δύσκολον, πίστιν δὲ λαβεῖν ὑπὲρ τοῦ λαθεῖν ἀδύνατον.— Ὅταν κάνω ἓνα ἀδίκημα, μου εἶναι δύσκολο να ξεφύγω, και μου εἶναι ἀδύνατο να ἔχω την πεποίθηση πως θα ξεφύγω.*

1. Epicurus, *The Extant Remains*, Cyril Bailey, Oxford, Clarendon Press, 1926. *Sententiæ Vaticanæ*.

IX.—Κακὸν ἀνάγκη, ἀλλ' οὐδεμία ἀνάγκη ζῆν μετὰ ἀνάγκης.—Κακό πράμα ἡ ἀνάγκη, μα δεν υπάρχει καμιά ἀνάγκη να ζει κανείς μέσα στην ἀνάγκη.

XI.—Τῶν πλείστων ἀνθρώπων τὸ μὲν ἡσυχάζον ναρκᾶ, τὸ δὲ κινούμενον λυττᾶ.—Από τους περισσότερους ἀνθρώπους, ὅσοι κάθονται ἡσυχά αποναρκώνονται, κι ὅσοι κουνιούνται λυσοάζουν.

XIV.—Γεγόναμεν ἅπαξ, δις δὲ οὐκ ἔστι γενέσθαι· δεῖ δὲ τὸν αἰῶνα μηκέτ' εἶναι· σὺ δέ, οὐκ ὦν τῆς αὔριον (κύριος) ἀναβάλλη τὸ χαῖρον· ὁ δὲ βίος μελλησμῶ παραπόλλυται καὶ εἰς ἕκαστος ἡμῶν ἀσχολούμενος ἀποθνήσκει.—Μια φορά υπάρχουμε, δυό δεν εἶναι τρόπος να υπάρξουμε, και πρέπει να μην ξαναυπάρξουμε στον αἰῶνα τον ἅπαντα. Κι εσύ, που δεν εξουσιάζεις το αὔριο, αναβάλλεις τη χαρά. Κι ἡ ζωὴ πάει χαμένη, με τις αναβολές, κι ο καθένας μας πεθαίνει ἀσχολημένος.

XXXI.—Πρὸς μὲν τᾶλλα δυνατὸν ἀσφάλειαν πορίσασθαι, χάριν δὲ θανάτου πάντες ἀνθρώποι πόλιν ἀτείχιστον οἰκοῦμεν.—Για ὅλα τ' ἄλλα μπορούμε να βρούμε κάποια ἀσφάλεια, για τον θάνατο ὅμως ὅλοι μας κατοικοῦμε μιαν ἀνοχύρωτη πόλη.

XXXIV.—Οὐχ οὕτως χρεῖαν ἔχομεν τῆς χρείας παρὰ τῶν φίλων, ὡς τῆς πίστεως τῆς χρείας.—Δέν έχουμε τόσο πολὺ ἀνάγκη ἀπὸ τη βοήθεια των φίλων μας ὅσο ἀπὸ την πίστη μας στη βοήθειά τους.

LII.—Ἡ φιλία περιχορεύει τὴν οἰκουμένην κηρύττουσα δὴ πᾶσιν ἡμῖν ἐγείρεσθαι ἐπὶ τὸν μακαρισμόν.—Ἡ φιλία τριγυρνᾶ χορεύοντας πάνω στην οἰκουμένη, καλώντας μας ὅλους να σηκωθούμε για να τη μακαρίσουμε.

LIV.—Οὐ προσποιεῖσθαι δεῖ φιλοσοφεῖν, ἀλλ' ὄντως φιλοσοφεῖν· οὐ γὰρ προσδεόμεθα τοῦ δοκεῖν ὑγιαίνειν, ἀλλὰ τοῦ κατ' ἀλήθειαν ὑγιαίνειν.—Πρέπει, ὄχι να καμωνόμαστε πως φιλοσοφούμε, παρὰ να φιλοσοφούμε πραγματικά· γιατί έχουμε ἀνάγκη, ὄχι να δίνουμε την εντύπωση πως υγιαίνουμε, παρὰ να υγιαίνουμε στ' ἀλήθεια.

LVIII.—Ἐκλυτέον ἑαυτοὺς ἐκ τοῦ περὶ τὰ ἐγκύκλια καὶ τὰ πολιτικὰ δεσμοτηρίου.—Πρέπει ν' ἀπολυτρώσουμε τον εαυτό μας ἀπὸ τη φυλακὴ τῆς καθημερινῆς δουλειᾶς και τῆς πολιτικῆς.

LX.—Πᾶς ὡσπερ ἄρτι γεγονὸς ἐκ τοῦ ζῆν ἀπέρχεται.—Ο καθένας φεύγει ἀπὸ τη ζωὴ σαν να εἶχε μόλις γεννηθεῖ.

LXV.—Μάταιόν ἔστι παρὰ θεῶν αἰτεῖσθαι ἃ τις ἑαυτῷ χορηγήσαι ἱκανός ἔστι.—Εἶναι ἀσκοπο να ζητεῖ κανένας ἀπὸ τους θεούς ὅσα μπορεί ο ἴδιος να προμηθεύει στον εαυτό του.

LXVI.—Συμπαθῶμεν τοῖς φίλοις οὐ θρηνοῦντες, ἀλλὰ φροντίζοντες.—Ἀς συμπάσχουμε με τους φίλους μας, ὄχι θρηνώντας, παρὰ φροντίζοντάς τους.

LXVIII.—Οὐδὲν ἱκανὸν ᾧ ὀλίγον τὸ ἱκανόν.—Τίποτα δεν εἶναι αρκετό για ὅποιον βρίσκει λίγο το αρκετό.

LXX.—Μηδέν σοι ἐν βίῳ πραχθεῖη ὃ φόβον παρέξει σοι, εἰ γνωσθήσεται τῷ πλησίον.—Μην κάνεις στη ζωὴ σου τίποτα που να σε κάνει να φοβηθεῖς αν τυχόν γίνει γνωστό στον γείτονά σου.

LXXI. — Πρὸς πάσας τὰς ἐπιθυμίας προσακτέον τὸ ἐπερώτημα τοῦτο· τί μοι γενήσεται ἂν τελεσθῇ τὸ κατὰ τὴν ἐπιθυμίαν ἐπιζητούμενον, καὶ τί ἂν μὴ τελεσθῇ; — Για ὅλες μας τις ἐπιθυμίες πρέπει να προβάλλουμε το ἀκόλουθο ερώτημα: τι θα μου συμβεῖ αν ἐκπληρωθεῖ αὐτό που ἀποζητεῖ ἡ ἐπιθυμία μου, και τι αν δεν ἐκπληρωθεῖ;

LXXIX. — Ὁ ἀτάραχος, ἑαυτῷ καὶ ἑτέρῳ ἀόχλητος. — Ὁ ἀτάραχος δεν ἐνοχλεῖ οὔτε τον εαυτὸ του οὔτε τους ἄλλους.

Λάθε βιώσας. — Ζῆσε ἀπαρατήρητος!

ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΣΥΛΛΟΓΕΣ ΤΗΣ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΚΑΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΕΠΟΧΗΣ

45. — Οι συλλογές γνωμικῶν, ἀνθολόγια, κλπ., που περισώθηκαν εἶναι τῆς ρωμαιοκρατίας και της βυζαντικῆς ἐποχῆς. Ἐτσι, ο γερο-Πλούταρχος (1ος αι. π. Χ.) μᾶς ἄφισε δύο μεγάλες συλλογές: Ἀποφθέγματα Βασιλέων καὶ Στρατηγῶν καὶ Ἀποφθέγματα Λακωνικά, καθὼς και μια τρίτη, μικρότερη: Λακαινῶν Ἀποφθέγματα, που ἀποτελοῦσε συμπλήρωμα της δεύτερης. Ἄλλωστε, κι οι Βίοι Παράλληλοί του εἶναι γεμάτοι ἀποφθέγματα και γνωμικά τῶν ἡρώων του.

Ἐναν-δύο αἰῶνες ἀργότερα, γράφηκαν κι ἄλλες παρόμοιες συλλογές, που ἔφτασαν ως εμᾶς λίγο ἢ πολὺ ἀκρωτηριασμένες. Μέσα στις συλλογές αυτές βρίσκονται, μαζὺ με μακρότερα ἀποσπάσματα ἀπὸ ἔργα παλιῶν συγγραφέων, και πολλὰ σύντομα ρητά, γνώμες, ἀποφθέγματα κάθε εἶδους. Ἐτσι, ἔχουμε τὴν Ποικίλη Ἱστορία τοῦ Κλαυδίου Αἰλιανοῦ, ρωμαίου που ἔγραψε ἐλληνικά (2ος αι. μ. Χ.), και τους Δειπνόσοφιστές τοῦ Ἀθηναίου, που καταγόταν ἀπὸ τὴ Νανκραΐδα τῆς Αἰγύπτου (3ος αι. μ. Χ.), και συνθετικότερο ἔργο τούς Βίους Φιλοσόφων τοῦ Διογένη Λαερτίου (3ος αι. μ. Χ.).

46. — Στην περίοδο της σχετικῆς πνευματικῆς παρακμῆς τοῦ Ἑλληνισμοῦ, που ἄρχισε στους ἀλεξανδρινούς χρόνους κι ἐπιδεινώθηκε με τὴν υποδούλωση στους Ρωμαίους, ο πολὺς κόσμος ξεσυνήθισε να μελετᾶ αὐτούσια τα μεγάλα ἔργα τῶν κλασσικῶν συγγραφέων. Του ἔφταναν κάποια ἀποσπάσματα ἀπὸ τα ἔργα τους, που του ἔδιναν μιὰ γενικὴ ἰδέα για τα ἔργα αὐτά. Εἶταν φυσικά και τούτο ἐνδειξη ξεπεσμοῦ κι ἀδυναμίας. Το ἐνδιαφέρον για τα ρητά, τ' ἀποφθέγματα και τα γνωμικά, σημειώνεται σε δύο διαφορετικὲς στιγμές τῆς πνευματικῆς ζωῆς τῶν λαῶν: μια πρώτη, ὅταν ἡ καλλιέργειά τους βρίσκεται στην ἀρχὴ τῆς· και μια δεύτερη, ὅταν ἀρχίσει να ξεπέφτει. Στην ἀρχὴ, ο ἄνθρωπος δεν εἶναι ἀκόμα σε θέση, κι ἀργότερα δεν

έχει πια τη διάθεση να επιδίνεται σε διαλεκτική έρευνα της γνώμης που του προσφέρεται. Προτιμά την κατηγορηματική κατάφαση, που δεν επιβάλλει κανένα λεπτολόγο ζύγισμα, μια που δεν δίνει καμιά αιτιολογία. Ο Αριστοτέλης επιμένει ρητά σ' αυτό το χαρακτηριστικό τών γνωμών: τὰ συμπεράσματα τών ένθυμημάτων καὶ αἱ ἀρχαί, ἀφαιρεθέντος τοῦ συλλογισμοῦ, γνῶμαι εἰσίν. . Οι αμόρφωτοι κι οι κουρασμένοι άνθρωποι προτιμούν να δέχονται ανεξέταστα τις γνώμες που τους δίνονται, παρά να καταπονούν τό μναλό τους βασανίζοντάς τις. Βασίζονται στο κύρος εκείνων στους οποίους αποδίδονται. Κι οι δύο μεγάλοι, των οποίων οι γνώμες είταν και θα μείνουν οι περισσότερο σεβαστές, είναι φυσικά ο Πλάτων και κυρίως ο Αριστοτέλης.

47.—Ως εδώ, μιλήσαμε για γνωμικά βγαλμένα από τα έργα ποιητών και πεζογράφων, δηλαδή για σκέψεις που αποχωρίστηκαν από ένα κείμενο πιο διεξοδικό, κι όχι για καθαυτό γνωμικά, που τα έγραψε κάποιος με σκοπό να συντάξει απομονωμένα γνωμικά. Τώρα, θα σημειώσουμε πως υπάρχουν, του 1ου και 2ου αι. μ.Χ., και δύο περίφημες συλλογές γνωμών, που δεν είναι απανθίσματα από μεγαλύτερα συγγράμματα, αλλά γράφηκαν ακριβώς σαν ξεχωριστές σύντομες σκέψεις δύο μεγάλων στωικών στοχαστών τής εποχής. Πρόκειται για το 'Εγχειρίδιο του 'Επικτήτου (1ος-2ος αι. μ.Χ.) και για Τὰ εἰς ἑαυτὸν τοῦ Μάρκου Αυρηλίου (2ος αι. μ.Χ.). Το πρώτο έργο γράφηκε μετά τον θάνατο του Επικτήτου, από τον μαθητή του Φλάβιο Αριανό, που βασίστηκε στις Διατριβές και τις Ομιλίες (ή τους Λόγους και τα Υπομνήματα — για τα ίδια έργα πρόκειται) του Δασκάλου.—Τη δεύτερη συλλογή αποτελούν οι υπέροχες σκέψεις, που ο αυτοκράτορας Μάρκος Αυρήλιος σημείωνε για καθαρά προσωπική του χρήση, αλλά που, για καλή τύχη τών μεταγενεστέρων, βγήκαν στη δημοσιότητα μετά τον θάνατο του συντάκτη τους.

48.— Μέσα στις σκέψεις τών δύο αυτών φιλοσόφων υπάρχουν πολλές που, με τη συντομία και την κατηγορηματικότητά τους, αποτελούν περίφημα γνωμικά. Έτσι, έχουμε του Επικτήτου: ¹

— Μή ζήτηι τὰ γινόμενα γίνεσθαι ὡς θέλεις, ἀλλὰ θέλε γίνεσθαι τὰ γινόμενα ὡς γίνεται, καὶ εὐροήσεις. (θα ευτυχήσεις) (Κεφ. Η').

— Ἄνικητος εἶναι δύνασαι εἰάν εἰς μηδένα ἀγῶνα καταβαίνης, ὃν οὐκ ἔστιν ἐπὶ σοὶ νικῆσαι (που δεν εξαρτιέται από σένα να τον κερδίσεις). (ΙΘ').

— Τὸ βούλημα τῆς φύσεώς ἐστιν καταμαθεῖν ἐξ ὧν οὐ διαφερόμεθα πρὸς

1. Epicteti dissertationes, ed. Schenkl, Teubner, 1894.

ἀλλήλους. (Μπορούμε να μάθουμε ποιά είναι η θέληση της Φύσης (για μας τους ανθρώπους) από κείνα όπου δεν διαφέρουμε μεταξύ μας). (ΚΣ', 1).

— Ἐφ' ἐκάστου ἔργου σκόπει τὰ καθηγούμενα καὶ τὰ ἀκόλουθα αὐτοῦ, καὶ οὕτως ἔρχου ἐπ' αὐτοῦ. (Για κάθε ἔργο μελέτα τα προηγούμενα και τα επακόλουθά του, κι ὅποτε καταπιάνου το). (ΚΘ', 1).

— Τὰ καθήκοντα, ὡς ἐπίπαν, ταῖς σχέσεσι προσμετρεῖται. (Γενικά, τα καθήκοντα προσδιορίζονται ἀπὸ τις σχέσεις). (Λ).

— Ὅταν δεῖ συγκινδυνεῦσαι φίλῳ ἢ πατρίδι, μὴ μαντεύεσθαι εἰ συγκινδυνεύτεον. (Ὅταν πρέπει να κινδυνεύεις μαζί μ' ἕναν φίλο ἢ με την πατρίδα σου, δεν εἶναι ἀνάγκη να ρωτᾶς και το μαντείο αν πρέπει να συγκινδυνεύεις). (ΛΒ', 3).

— Τάξου τινα ἤδη χαρακτῆρα σαυτῷ καὶ τύπον, ὃν φυλάξεις ἐπὶ τε σεαυτοῦ ὦν καὶ ἀνθρώποις ἐντυγχάνων. (Τάξε στον εαυτό σου ἕναν χαρακτήρα κι ἕναν τρόπο ζωῆς, που θα τον κρατῆς εἴτε εἶσαι μόνος σου εἴτε βρίσκεσαι με ἄλλους). (ΛΓ', 1).

— Καὶ σιωπῆ πολὺ ἔστω· ἢ λαλείσθω τὰ ἀναγκαῖα καὶ δι' ὀλίγων. (Τον περισσότερο καιρό να σιωπᾶνεις· ἢ να λες ὅσα χρειάζονται και με λίγα λόγια). (ΛΓ', 2).

— Ἐὰν ὑπὲρ δύναμιν ἀναλάβῃς τι πρόσωπον, καὶ ἐν τούτῳ ἡσχημόνησας καὶ ὃ ἡδύνασο ἐκπληρῶσαι παρέλιπες. (Αν ἀναλάβεις ρόλο που ξεπερνᾶ τις δυνάμεις σου, και σ' αὐτόν θα ρεζιλευτεῖς και θα παραλείψεις κάτι που μπορούσες να το βγάλεις πέρα). (ΛΖ').

— Ἀφυΐας σημεῖον τὸ ἐνδιατρίβειν τοῖς περὶ τὸ σῶμα. (Εἶναι σημάδι βλακείας να καταγίνεται κανεὶς πολὺ με ὅσα ἀφοροῦν το σῶμα του). (ΜΑ').

— Ψυχάριον εἰ, βαστάζον νεκρόν. (Εἶσαι μια ψυχούλα που κουβαλεῖ ἕναν πεθαμένο). (Αναφέρεται ἀπὸ τον Μ. Αὐρηλίου, Δ', 41).

49.— Του Μάρκου Αὐρηλίου: ¹

— Ἄρον τὴν ὑπόληψιν, ἦρται τὸ «βέβλαμμαι», ἄρον τὸ «βέβλαμμαι», ἦρται ἡ βλάβη. (Βγάλε την ιδέα, κι ἔλειψε το «ζήμιωσα»· βγάλε το «ζήμιωσα», κι ἔλειψε ἡ ζημιά). (Δ', 7).

— Μὴ ὡς μύρια μέλλων ἔτη ζῆν. Τὸ χρεῶν ἐπήρτηται. Ἔως ζῆς, ἔως ἔξεστιν, ἀγαθὸς γενοῦ. (Μην κάνεις σαν να ἔχεις χίλια χρόνια ζωῆ. Το μοιραίο πλακώνει. Ὅσο ζεις, ὅσο εἶναι δυνατόν, γίνε καλός). (Δ', 17).

— Πᾶν ἐφήμερον, καὶ τὸ μνημονεῦον καὶ τὸ μνημονευόμενον. (Ὅλα εἶναι εφήμερα, κι εσύ που θυμάσαι, κι ἐκεῖνο που θυμάσαι). (Δ', 35).

— Τὸ τὰ ἀδύνατα διώκειν μανικόν· ἀδύνατον δὲ τὸ τοὺς φαύλους μὴ τοιαῦτα τινα ποιεῖν. (Το να επιδιώκεις τ' ἀδύνατα εἶναι τρέλλα· κι εἶναι ἀδύνατο να μην κάνουν κακίες οι φαύλοι). (Ε', 17).

— Ἄριστος τρόπος τοῦ ἀμύνεσθαι τὸ μὴ ἐξομοιοῦσθαι. (Ὁ καλύτερος τρόπος για ν' ἀμύνεσαι εἶναι να μην ἐξομοιώνεσαι). (ΣΤ', 6).

— Ὅ τὰ νῦν ἰδῶν πάντα ἐώρακεν, ὅσα τε ἐξ αἰδίου ἐγένετο και ὅσα εἰς τὸ

ἄπειρον ἔσται πάντα γὰρ ὁμογενῆ καὶ ὁμοειδῆ. (Ὅποιος εἶδε τα τωρινά, τα εἶδε ὅλα, κι αὐτά που ἔγιναν ἀπὸ ἀνέκαθεν, κι ὅσα θα γίνουν στο ἀπειρο μέλλον· γιατί ὅλα εἶναι ἴδια κι ὅμοια) (Ζ', 37).

— Οἱ ἄνθρωποι γεγόνασιν ἀλλήλων ἕνεκεν ἢ δίδασκε οὖν ἢ φέρε. (Οἱ ἄνθρωποι ἔγιναν ὁ ἕνας γιὰ τον ἄλλο· λοιπόν, ἢ νὰ τους διδάσκεις ἢ νὰ τους υποφέρεις). (Η', 59).

— Ἄδικεῖ πολλάκις ὁ μὴ ποιῶν τι, οὐ μόνον ὁ ποιῶν τι. (Πολλές φορές κάνει κακό κι ἐκεῖνος που δεν κάνει κάτι, ὄχι μόνο ἐκεῖνος που κάνει κάτι) (Θ', 5).

— Μηκέθ' ὄλωσ περι τοῦ οἶόν τινα εἶναι τὸν ἀγαθὸν ἄνδρα διαλέγεσθαι, ἀλλὰ εἶναι τοιοῦτον. (Πάψε νὰ μιλάς διαρκῶς γιὰ το πὼς πρέπει νὰ εἶναι ὁ καλὸς ἄνθρωπος, καὶ γίνε καλός) (Ι', 16).

— Ἀλλήλων καταφρονοῦντες ἀλλήλοις ἀρεσκεύονται, καὶ ἀλλήλων ὑπερέχειν θέλοντες ἀλλήλοις ὑποκατακλίνονται. (Ἀλληλοπεριφρονοῦνται κι ὠστόσο ἀλληλοκατακλίνονται καὶ, θέλοντας νὰ ξεπεράσουν ὁ ἕνας τον ἄλλον, ἀφίνουν νὰ τους τσαλαπατούν) (ΙΑ', 14).

50.— Ἀν ἐξαιρέσουμε τις δύο αὐτές συλλογές στοχασμῶν-γνωμικῶν, τὰ υπόλοιπα που μας κληροδότησε ἡ ἐλληνικὴ ἀρχαιότητα εἶναι, καθὼς ἀναφέραμε ἤδη, κομμάτια που πᾶρθησαν ἀπὸ ἔργα πεζὰ ἢ ποιητικὰ μεγαλύτερα καὶ περιλήφθηκαν σε διάφορες συλλογές. Οἱ περισσότερες ἔχουν χαθεῖ.

Εἶχαμε ὅμως τὴν καλὴ τύχη νὰ φτάσει ὡς τὰ χρόνια μας τὸ μεγαλύτερο μέρος μίας σπουδαίας συλλογῆς τοῦ 6^{ου} αἰ. μ. Χ., που ἀποτελεῖ πραγματικό θησαυρό γιὰ μας. Πρόκειται γιὰ τὴ συλλογὴ που ἔκανε γιὰ τον γιὸ του Σεπίμιου ὁ Ἰωάννης Στοβαῖος Μακεδόνας, ἀπὸ τους Στόβους, πολιτεία τῆς Βόρειας Μακεδονίας, που τὰ ερεῖπιά της βρίσκονται καμιά εικοσαριά χιλιόμετρα νοτιότερα ἀπὸ τὰ σημερινὰ Βελεσσά. Θα εἶταν σχεδόν ἀδύνατο νὰ κάνει ὁ Στοβαῖος μόνος του τὴν κολοσσιαία ἐργασία νὰ συγκεντρώσει κομμάτια — συνήθως περισσότερα ἀπὸ ἕνα — ἀπὸ πεντακόσιους περίπου Ἑλληνες συγγραφείς, ἀρχίζοντας ἀπὸ τον Ὅμηρο καὶ φτάνοντας στους νεοπλατωνικούς, δηλαδή μίας περιόδου που περιλαμβάνει πάνω ἀπὸ δώδεκα αἰῶνες. Χρησιμοποίησε, καθὼς ἄλλωστε το ἀναφέρει, παλιότερες συλλογές, που μερικὲς τους μας εἶναι ἀγνωστες. Πάντως, στα τέσσερα βιβλία τῆς ἀνθολογίας του, που χωρίστηκαν μεταγενέστερα σε δύο τόμους, με τους τίτλους Ἐκλογαὶ φυσικαὶ καὶ ἠθικαὶ (Βιβλ. 1^ο καὶ 2^ο)¹ ὁ ἕνας, καὶ Ἀνθολόγιον (Βιβλ. 3^ο καὶ 4^ο)² ὁ ἄλλος, ὁ Στοβαῖος διαφύλαξε πάμπολλα ἀποσπάσματα

1. Ἐκδ. Curtius Wachsmuth, *Ioannis Stobæi Anthologium, Libri I, II, - Eclogæ Physicæ et Ethicæ*, Weidmann, Berlin, 1884.

2. Ἐκδ. Otto Hense, *Ioannis Stobæi Anthologium, Libri duo posteriores*, Weidmann, Berlin, 1894.

από έργα συγγραφέων, των οποίων αλλιώς δεν θα γνωρίζαμε παρά τα ονόματα μόνο, και τους τίτλους ορισμένων έργων τους.

Από τα τέσσερα βιβλία τής συλλογής τού Στοβαίου, το τρίτο, με τα κεφάλαια *Περὶ ἀρετῆς, Περὶ κακίας, Περὶ φρονήσεως, Περὶ ἀφροσύνης, Περὶ σωφροσύνης, Περὶ ἀκολασίας*, κλπ., στο σύνολο 42 κεφάλαια, είναι εκείνο που μας ενδιαφέρει το περισσότερο. Οι γνώμες και τ' αποσπάσματα που βρίσκουμε εκεί μέσα έχουν φυσικά όλες διδακτικό σκοπό, δεν είναι όμως όλες διατυπωμένες σε μορφή παραγγελμάτων.

51.— Στους πρώτους αιώνες τού Βυζαντίου, διατηρήθηκε το μεγάλο ενδιαφέρον κι η αναδρομή στους αρχαίους Έλληνες και τις γνώμες τών κλασικῶν συγγραφέων. Με τον καιρό όμως, η θρησκοληψία και το μίσος κατά της ειδωλολατρίας απομάκρυναν από τους προγόνους τον πολύ κόσμο, που ενδιαφέρθηκε ολοένα περισσότερο για τα θρησκευτικά και δογματικά ζητήματα, μάλλον παρά για τα καθαντό ηθικά, και για τις διδασκαλίες τών Πατέρων τής Εκκλησίας περισσότερο, παρά για τις γνώμες τών ἐθνικῶν φιλοσόφων καὶ συγγραφέων.— Πάντως, όσο κι αν περιορίστηκε, η μελέτη τής κλασικῆς αρχαιότητας δεν ἔλειψε ποτέ, κι έτσι, όταν τὸ Βυζάντιο ἔπεσε, οι Έλληνες σοφοί εἶταν σε θέση να μεταφέρουν στη Δύση τούς θησαυρούς τής κλασικῆς ἐλληνικῆς σοφίας.

Αν οι παλιότερες συλλογές γνωμικῶν χάθηκαν, έχουμε διάφορες συλλογές τής βυζαντινῆς εποχῆς, μεταγενέστερες από τον Στοβαίο, όπως: τα Κεφάλαια Θεολογικά, ἤτοι Αποσπάσματα του Μαξίμου τού Ομολογητή (7^{ος} αι. μ.Χ.), τα Ἱερά Παράλληλα του Ἰωάννη Δαμασκηνού (8^{ος} αι.), τη Μέλισσα του Μοναχοῦ Αντωνίου (11^{ος} αι.), την ανθολογία Γνώμαι συλλεγεῖσαι ὑπὸ Ἰωάννου μονάζοντος, τοῦ καὶ Γεωργίδου (9^{ος} αι.), τη Ροδωνία τού Μακαρίου Χρυσοκεφάλου, Μητροπολίτη Φιλαδελφείας (14^{ος} αι.), την Ἰωνιά τού Ἀρσενίου Μονεμβασίας (15^{ος} αι.). Βέβαια, οι συλλογές αυτές δεν ἔδιναν αποκλειστικά ηθικά γνωμικά. Εἶταν συρραφές από κάθε είδους κομμάτια, ἄλλα τους σύντομα γνωμικά κι ἄλλα εκτενέστερα, ἄλλα ηθικά ἢ φιλοσοφικά παλιῶν «ἐθνικῶν» συγγραφέων, κι ἄλλα πάλι θεολογικά, πατέρων τής Εκκλησίας.

ΛΑΤΙΝΙΚΕΣ ΣΥΛΛΟΓΕΣ ΓΝΩΜΙΚΩΝ

52.— Οι Λατίνοι είχαν την ίδια με τους Έλληνες αγάπη για τις συλλογές γνωμικῶν. Μερικές συλλογές τους ἔμειναν περίφημες για πολλούς αιώνες. Πασίγνωστα είναι τα 140 περίπου Δίστιχα τού Διονυσίου Κά-

των α (3^{ος} αι. μ.Χ.) (*Disticha de moribus ad filium*), που για πολύν καιρό τα μπέρδευαν με τα χαμένα *Præcepta ad filium* τού Κάτωνα του Πρεσβύτερου (237 - 142 π.Χ.), και που είχαν μεταφραστεί στ' αρχαία ελληνικά από τον βυζαντινό Μάξιμο Πλανούδη, τον 13^ο αι.

Με το κάθε του δίστιχο ο συγγραφέας δίνει στον γυιό του μια συμβουλή πρακτικής ηθικής, χρήσιμη στη ζωή:

I, 4.— Απόφυγε να έρχεσαι σε αντίθεση με τον εαυτό σου
με κανέναν δεν μπορεί να μονοιάσει όποιος διαφωνεί με τον εαυτό του.

I, 10.— Μη δοκιμάζεις να παραβγαίνεις στα λόγια με τους λογάδες
ο λόγος είναι τών πολλών, η φρόνηση των λίγων.

I, 13.— Μη δίνεις σ' άλλους σίγουρες ελπίδες για κάτι που σου υποσχέθηκαν τρίτοι
η αξιοπιστία είναι σπάνιο πράμα, γιατί πολλοί πολλά λένε.

I, 17.— Μη σε νοιάζει κι αν κανένας γύρω σου μιλεί χαμηλόφωνα
μονάχα ο ένοχος φαντάζεται πως γι' αυτόν μιλούν όλοι.

D, 11.— Κι όταν στους φόβους σου βάζεις τ' άγρια ζώα πρώτα
ξέρε πως προπάντων πρέπει να φοβάσαι τόν άνθρωπο.

D, 47.— Κι όταν έχεις γυναίκα, αν θές να προφυλάξεις το βιός και τήν υπόληψή σου,
να θεωρείς πως πρέπει ν' αποφεύγεις σαν εχθρικό το όνομα «φίλος».

Αλλά σημαντικότερη, και τέσσερις αιώνες αρχαιότερη, είταν μια συλλογή από 730 περίπου γνωμικά (*Sententiæ*) βγαλμένα από τους Μίμους τού Πουβλιλίου Σύρου (*Publilius Syrus*), ο οποίος είχε μεγάλη επιτυχία στην εποχή του (1^{ος} αι. π.Χ.). Του μιμογράφου Σύρου, μας περισώθηκε μονάχα τούτη η συλλογή, που είναι πραγματικά από τις καλύτερες της παγκόσμιας λογοτεχνίας. Της συλλογής αυτής δημοστεύτηκε στα 1598, στη Leyden τής Ολλανδίας μια έκδοση¹ που δίνει, παράλληλα με το λατινικό πρωτότυπο, και μια μετάφραση στα αρχαία ελληνικά, καμωμένη από έναν Ιταλόγאלλο φιλόλογο, τον Ιωσήφ Ιούστο Σκαλιγέρη (*Joseph Juste Scaliger*, 1540-1609).

Δίνουμε μερικά δείγματα των Γνωμικών τού Π. Σύρου, και μαζί τη μέτρια μετάφρασή τους από τον Σκαλιγέρη:

— *Ætas cinædum celat, ætas indicat.*

Κρύπτει χρόνος κύναιδον, έκφαινει χρόνος. (11)

— *Amare juveni fructus est, crimen seni.*

*Έρωσ, νέφ κάρπωμα, γηραιῶ ψόγος. (21)

1. *Publii Syri et aliorum veterum sententiæ — Πουβλίου Σύρου Μιμίμβοι — graecis versibus redditi per Jos. Scaligerum — Leyden, 1598.*

- Amantis jusjurandum poenam non habet.*
Ποινήν έραστών όρκος ούκ εισπράττεται. (22)
- Amantium ira, amoris integratio est.*
Έρωτος άνακαίνισμα, έρώντων αί μάχαι. (23)
- Ames parentem si æquus est, si aliter, feras.*
Πρᾶον, φίλει τεκόντα, δύσκολον, φέρε. (24)
- Amicitia coagulum unicum est fides.*
Κόλλημα φιλίας έστιν ή πίστις μόνη. (28)
- Amor animi arbitrio sumitur, non ponitur.*
Έρᾶν έφ' ήμιν έστιν, παύσασθαι δέ μή. (36)
- Amori finem, tempus, non animus fecit.*
Χρόνος έρωτ' έπαυσεν, ού προαίρεσις. (38)
- Judex damnatur ubi nocens absolvitur.*
Σαυτοῦ κατέγνωσ, άδικον άπολύων, κριτά. (345)
- Legem nocens veretur, fortunam innocens.*
Άδικος νόμον δέδοικεν, ό δ' άθῶος τύχην. (357)
- Multis minatur, qui uni facit injuriam.*
Πολλοίς άπειλεϊ, όστις ήδίκησε ένα. (440)
- Mulier, cum sola cogitat, male cogitat.*
Νοοῦσα μοῦναξ γυνή κακῶς νοεϊ. (457)
- Nisi per te sapias, frustra sapientem audias.*
Σοφοίς άκούοις, αυτός ού φρονῶν, μάτην. (484)
- Nisi vindices delicta, improbitatem adjuves.*
Τό πονηρόν αυξεις, πλημμέλημα μή άδικῶν. (486)
- Perenne conjugium animus, non corpus facit.*
Γάμον τε μόνιμον, ήθος, ού δέμας, πέλει. (556)
- Pericla, timidus, etiam quæ non sunt videt.*
Τά δεινά, ό δειλός, και τά μή ποτ' όντα, όρᾶ. (561)
- Propere in judicando est crimen quærere.*
Έγκλημα διζειν έστι τό δικάζειν ταχύ. (588)
- Rudor dismissus numquam redit in gratiam.*
Αϊδοῦς φυγούσης ούκ ανάκλησις πέλει. (591)
- Rudorem habere servitus quodammodo est.*
Ός δοῦλός έστιν ός τις αϊδήμων έφη. (594)

53.— Εκτός από τις συλλογές αυτές, οι Λατίνοι είχαν κι άλλες, που δεν περισώθηκαν όπως τού Αππίου Κλαυδίου (4^{ος} αι. π.Χ.). Κι ο Ιούλιος Καίσαρ είχε γράψει στα νιάτα του μια Συλλογή Αποφθεγμάτων (Aprothegmaton collectanea) που πρέπει να ήταν μάλλον ανήθικα παρά ηθικά, μια που ο Αύγουστος φρόντισε να τα καταστρέψει. — Επίσης, αναφέ-

ρεται πως και του Κικέρωνα είχαν δημοσιευτεί αποφθέγματα μετά τον θάνατό του, από τον απελεύθερο και φίλο του Μάρκο Τύλλιο Τίρονα. Και αυτά όμως, όπως και του Ι. Καίσαρα θα ήταν μάλλον ευφυολογήματα παρά καθαντό ηθικά αποφθέγματα.— Εξάλλον, ο στωικός Σενέκας (2-66 μ. Χ.), στα έργα του, και μάλιστα στις Επιστολές του στον Λουκίλιο (*Litteræ ad Lucilium*) έβαλε άφθονα γνωμικά, που τα γνώριζε ο Λαροῦφουκώ. Απ' όλους τούς ηθολόγους τών περασμένων, μόνο τον Σενέκα αναφέρει, για να διαφωγήσει αλλωστε μαζί του.

ΤΑ ΓΝΩΜΙΚΑ ΣΤΗΝ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ. — ΕΡΑΣΜΟΣ

54.— Η αγάπη τών Ελλήνων και των Λατίνων για τα γνωμικά ήταν φυσικό να περάσει στους ευρωπαϊκούς λαούς, όταν, με την Αναγέννηση, άρχισαν να μελετούν και να επηρεάζονται από τους αρχαίους. Γι' αυτούς τούς ανθρώπους, αρχάριους ακόμα στην πνευματική καλλιέργεια, που έβγαιναν από την ερημιά τού Μεσαίωνα, τα γνωμικά τών αρχαίων ήταν μια τροφή ουσιαστική κι ευκολοχώνευτη συνάμα.

Ήδη στα 1498, ένας Ιταλοάγγλος ιστορικός και φιλόλογος ο Πολύδωρος Βερτζίλιο Καστελένσις, (*Polidoro Vergilio Castellensis* — για τους άγγλους *Polydore Vergil*—1470-1555) δημοσίεψε λατινικά μια συλλογή γνωμικών και παροιμιών (*Liber Proverbiorum*), που ήταν η πρώτη που δημοσιεύτηκε στους νεότερους χρόνους.

55.— Λίγο αργότερα, στα 1500, ο πολὺς Έρασμος (1467-1536) δημοσίεψε στη Βενετία την πρώτη έκδοση του έργου του Συλλογή Γνωμικών (*Adagiorum Collectanea*), που ξανατυπώθηκε στα 1508 επανξημένη, με τον νέο τίτλο Γνωμικών Χιλιάδες (*Adagiorum Chiliades*). Με τη συλλογή αυτή, όπου συγκέντρωσε και δημοσίεψε, με λατινικά φυσικά σχόλια, τέσσερις χιλιάδες εκατόν πενήντα περίπου γνωμικά, παροιμίες και παροιμιακές φράσεις αρχαίων Ελλήνων και Λατίνων, ο Έρασμος έγινε διάσημος σε όλους τούς λογίους τής Ευρώπης, που, χάρη σ' αυτό του το βιβλίο, ήλθαν σε πλατύτερη επαφή με το αρχαίο ελληνικό και λατινικό πνεύμα.

Είκοσι-τρία χρόνια αργότερα, στα 1531, ο ίδιος ο Έρασμος δημοσίεψε στη Βασιλεία, όπου είχε εγκατασταθεί κι όπου επρόκειτο και να πεθάνει, μια δεύτερη συλλογή, με τον τίτλο Αποφθέγματα (*Apophthegmata*), βασισμένη κυρίως στα έργα τού Πλουτάρχου.